

Aytən Arif qızı İsayeva

AMEA Gəncə bölməsi

Kiçik elmi işçi

E-mail: ayten.isayeva.1998@bk.ru

<https://orcid.org/0009-0002-1922-9342>

QƏRB BÖLGƏSİ AZƏRBAYCANDA BƏDİİ ŞÜŞƏ SƏNƏTİNİN QƏDİM MƏRKƏZLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Məqalədə orta əsrlər dövründə Azərbaycanın qərb bölgəsində bədii şüşə sənətinin inkişaf prosesi tədqiq olunur. Arxeoloji qazıntılar zamanı Gəncə, Şəmkir, Goranboy və digər bölgələrdə aşkarlanmış şüşə qablar, bəzək əşyaları və istehsal fraqmentləri bu sənətin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir. Şüşə istehsalının yerli xammallarla, müxtəlif rəng və formalarla həyata keçirildiyi, şüşə qabların gündəlik həyat və bəzək məqsədli istifadə olunduğu göstərilir. Arxeoloji tapıntılar və kimyəvi analizlər vasitəsilə şüşə texnologiyasının xüsusiyyətləri və regional əlamətləri müəyyən edilmişdir. Məqalə, həmçinin orta əsrlərdə şüşə sənətinin sosial-mədəni həyatdakı rolunu vurğulayır.

Açar sözlər: bədii şüşə sənəti, Gəncə, orta əsrlər, arxeoloji qazıntılar, şüşə məmulatları

Giriş

Azərbaycanda dekorativ tətbiqi sənətin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış növlərindən biri də bədii şüşə sənətidir. Məhz burada şüşədən düzəldilmiş əşyalar bədii incəsənətin ən maraqlı növlərindən biri kimi qəbul edilmişdir. Bədii sənət növü kimi şüşə alban incəsənətinin inkişafının ikinci dövründə - V əsrdə meydana gəlmiş və gemmaların, qadın bəzəklərinin bədii elementlərinin yaradılmasında, müxtəlif qabların hazırlanmasında ondan geniş istifadə olunmuşdu. Azərbaycanda şüşə istehsalının meydana gəlməsi və inkişafı burada şüşənin bişirilməsində vacib ünsürlərdən biri kvarslı qum, əhəngdaşı, kaolin və davamlı gil yataqlarının mövcudluğu ilə şərtləndirilir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Azərbaycanın qərb bölgəsində, xüsusilə qədim elm və mədəniyyət mərkəzlərindən olan Gəncə və onun ətraf ərazilərində, eləcə də Şəmkir, Goranboy, Şamaxı, İsmayılı, Qəbələ və Yuxarı Qarabağda aşkar edilmiş bədii şüşə nümunələri, şüşə kürələri, istehsal qalıqları, yarımfabrikatlar və digər tapıntılar şüşə istehsalının geniş yayıldığını təsdiq edir [7, s. 5].

Əsas hissə. Qədim Gəncə ərazisində tapılan müxtəlif təyinətli və formalı şüşə məmulatları - zərif şüşəli dərman və ətir qabları, kuzə formalı şüşə qablar, vazalar, piyalələr, qədəhlər, müxtəlif bəzək əşyaları (muncuqlar, üzüklər, möhürlər, qolbaqlar və s.), rəngli şüşə məmulatları hələ erkən orta əsrlərdə şəhər əhalisinin məişətində şüşə qabların geniş yer tutduğunu və şüşə emalının o dövr üçün çox bahalı olsa da Gəncə sənətkarlarına yad olmadığını sübut edir. Bəhs edilən dövrdə şüşə istehsalında mühüm irəliləyiş baş vermiş, şüşə məmulatları həm forma, həm də tərtibat baxımından daha mükəmməlləşmişdi. Formaların zərifliyi, şüşə kütləsinin təmizliyi və şəffaflığı, məmulatın səthinə vurulan naxışlar sənətkarların yüksək ustalığını nümayiş etdirir [1, s. 342].

Arxeoloji qazıntılar zamanı nazik və şəffaf şüşə ilə yanaşı bir qədər kobud və qalın şüşədən hazırlanmış nümunələr də aşkar olunmuşdur [8, s. 25].

Şüşə istehsalı yerli təbii xammallar əsasında həyata keçirilirdi. Şüşənin keyfiyyət və xüsusiyyəti onun tərkibindəki maddələrdən asılı idi. Bu maddələrə silisium oksidindən başqa qələvilər (natrium oksidi, kalium oksidi) və qələvi-torpaq birləşmələr (kalsium oksidi,

maqnezium oksidi) daxil idi [9, s. 26]. Azərbaycanda həmin komponentləri əldə etmək üçün kifayət qədər xammal-qum, əhəng, soda və nəbati tərkibli kül vardı [2, s. 395].

Bu dövrdə əsasən müxtəlif çalarlı yaşıl rəngdə olan şüşə məmulatları üstünlük təşkil edirdi. Bununla yanaşı, sarı, sürməyi və qırmızımtıl qəhvəyi rəngli şüşə qab nümunələrinə də rast gəlinirdi.

Şüşənin əsas tərkib hissələrindən olan təbii kvarsdakı (təbii süxur) gil torpaq və dəmir oksidi şüşəyə sarı və yaşıl rəng verir. Tamamilə rəngsiz şüşə əldə edilməsi üçün bu rəngləri dəf etmək lazımdır. Bu məqsədlə şixta (şüşə kütləsi) bişən zaman ona marqanes peroksidi əlavə edilirdi. Rəngli şüşə alınması üçün şüşəyə müxtəlif metal oksidləri qatılırdı [4, s. 33].

Müxtəlif metal oksidlərindən müxtəlif rənglər alındığı kimi, eyni metal oksidi şüşəni bir neçə rəngə boyaya bilirdi. Məsələn, marqanes-bənövşəyi və qara, mis-mavi və yaşıl, dəmir-sarı, yaşıl, boz-mavi rənglərə boyayırdı. Dəmir birləşmələrindən boyaq kimi istifadə olunmurdu, çünki torpağın və əhəngin tərkibindəki dəmir onsuz da şüşəni rəngləyirdi. Lakin şüşə kütləsinə çoxlu miqdarda dəmir birləşmələri qatıb, qara az əlavə olunduqda isə qəhvəyi rəngə boyanmış şüşə əldə edilirdi. Şüşənin rənglənməsində istifadə olunan bu boyaqlar çox qədimdən məlum idi.

Orta əsr əhalisinin həyatında şüşədən bəzək predmetləri hazırlanması üçün çox geniş istifadə edilmişdir. Bilərzik, muncuq, üzük və üzük qaşları kimi şüşə məmulatlarının forma və rəng baxımından müxtəlifliyi, həmçinin onların kütləvi şəkildə istehsalı göstərir ki, metala nisbətən şüşə bəzək predmetləri içərisində bilərziklərə daha çox təsadüf edilir. En kəsiyi dairəvi, yarımdairəvi və üçbucaq formalı bu bilərziklərin əsasən iki növünə təsadüf edilir: saya və eşmə bilərziklər. Yaşıl, sürməyi, qara, ağ, firuzəyi və digər rənglərə malik bilərziklərin rəngi şüşə kütləsinə qabaqcadan əlavə edilən metal oksidləri vasitəsilə əldə olunurdu. Bəzən isə bilərziklərin səthi sonradan əlavə olaraq rənglənirdi [4, s. 34].

Goranboy rayonu Kərpiclitəpə abidəsində aşkar olunmuş tapıntılar arasında əsasən bilərziklərlə təmsil olunan şüşə məmulatı yüksək keyfiyyəti ilə diqqəti çəkir. Bilərziklər hamar və ya burma səthli olub, müxtəlif rəngdə hazırlanmışdır. Ümumiyyətlə, 1200 dərəcə temperaturda bişirilmiş dəmir və mis oksidlərinin qatıldığı yaşıl, kükürd və daş kömür qarışığından alınan sarı, eləcə də marqans oksidi ilə əldə edilən qara rəngli bilərziklər orta əsr abidələrində ən çox rast gəlinən bəzək əşyalarıdır. Onların arasında həm iri ölçülü, həm də uşaqlar üçün hazırlanmış kiçik ölçülü nümunələr də mövcuddur. Analoji bilərziklərə Goranboy, Şamaxı, Şəmkir və digər rayonların ərazisində tədqiq olunmuş orta əsr yaşayış yerlərində rast gəlinmişdir [5, s. 103].

Şəmkir şəhər yerində aparılan tədqiqatlar zamanı əsasən qara rəngli bilərziklərin geniş yayıldığı müşahidə olunur. Bu hal Kərpiclitəpədəki arxeoloji qazıntılar zamanı da qeydə alınmışdır. Buradan tapılmış 130-dək qolbaqdan 78-i qara, digərləri isə yaşıl, qəhvəyi, ağımtıl, sarımtıl, boz, göy və mavi rəngdədir. Nadir hallarda bənövşəyi və albalı rəngli qolbaqlara da təsadüf olunmuşdur. Bəzi bilərziklərin səthi gümüşü və qızılı rəngli zərlə bəzədilmişdir. Əldə olunmuş qolbaqlardan birinin özəyi qara rəngli şüşədən ibarətdir və ətrafi çəhrayı maddə ilə örtülmüşdür.

Kərpiclitəpə qazıntıları zamanı şüşə qab nümunələrin fraqmentlərinə də rast gəlinmişdir. Bunlar flakon, piyalə, qədəh və s. tipli qabların qırıqlarıdır. Abidədən əldə edilən şüşə məmulatlar əsasən gündəlik məişət məqsədləri üçün istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda, bəzi qabların içərisində ətriyyat və dərman mayələrinin saxlanıldığı da ehtimal olunur. Tapıntılar arasında limon rəngli miniatür ölçülü yastı qab oturacağı, tünd yaşıl rəngli silindrik formalı miniatür qab gövdəsinin fraqmenti, sarımtıl-şəffaf, yaşıl və sarımtıl-yaşıl rəngli halqavari dabanlı qab oturacaqları, açıq yaşıl rəngli kiçik həcmli, nazik divarlı, altı içəriyə doğru batıq olan şüşə qab altlıqları xüsusi diqqətəlayiqdir. Maraqlı nümunələrdən biri üzərindən üfqi istiqamətdə göy rəngli üç nazik qabarıq zolaq keçən qab oturacağıdır. Aşkar olunmuş kiçik

həcmli başqa bir qabın oturacağı isə oval formalıdır. Flakon tipli qabların boğazları adətən boruvari formadadır [5, s. 108].

Analoji qablar və onların qırıqları orta əsr Azərbaycanın, demək olar ki, bütün şəhər və kənd tipli yaşayış yerlərinin qazıntıları zamanı da aşkar olunmuşdur. Şübhəsiz ki, bu şüşə məmulatların əksəriyyəti dövrün əsas sənətkarlıq mərkəzlərindən olan Gəncə və Şəmkir şəhərlərindən gətirilmədir. Qazıntılar zamanı yalnız bütöv qab nümunələri deyil, həmçinin flakon, piyalə, qədəh və digər tipli şüşə qabların qırılmış hissələri də aşkar edilmişdir. Şüşədən hazırlanmış qolbaqlara Qəbələdə, şüşə muncuqlara isə Zərdab rayonu ərazisində rast gəlinmişdir. Fəxrətli yaşayış yerində isə həm muncuq və qolbaqlar, həm də şüşə qab oturacağı üzə çıxarılmışdır. Goranboy rayonu ərazisində də şüşə qolbaqların izləri qeydə alınmışdır. Şəmkir şəhər yerində isə şüşə qablar və bəzək əşyaları çoxlu sayda tapılmışdır.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Şəmkirdə tapılan şüşə məmulatları - süfrə qab nümunələri, ətir və aptek qablarının qırıqları, pəncərə şüşəsi fraqmentləri, bəzək əşyaları ilə təmsil olunmuşdur. Süfrə qablarının istehsalı xüsusilə geniş yayılmışdır.

Süfrə qabları təkcə gündəlik məişət ehtiyaclarını qarşılamaqla kifayətlənmirdi, həm də öz bədii tərtibatı ilə seçilirdi. Bəzən saya, əlavə bədii işlənməyə məruz qalmamış, lakin formasının gözəlliyi ilə bədii dəyəərə malik qablara da rast gəlinirdi. Bu qablar arasında bardaq, qrafın, bəmi, piyalə, bokal və digər bu kimi qablar yer alırdı. Arxeoloji tapıntılar, xüsusilə piyalə və stəkan tipli qab nümunələrinin daha geniş yayıldığını göstərir. Bu nümunələr adətən sadə və həndəsi motivli naxışlarla bəzədilmişdi. Onların bədii tərtibatında isə qazıma, kəsmə, basma kimi müxtəlif texnikalardan istifadə olunmuşdu [3, s. 407].

Bərnilər isə dairəvi, içəriyə batıq oturacağı malik, yarımkürəvi və ya silindrik gövdəli, düz ağzı olan qablardan ibarətdir və əsasən fraqmentlər şəklində tapılmışdır. Onlar şəffaf, yaşıl çalarlı şüşədən hazırlanıb, üzəri isə oval, dairəvi və torşəkilli həndəsi naxışlarla bəzədilmişdir.

Əczaxana və ətriyyat üçün nəzərdə tutulan qablar əsasən, flakonlarla təmsil olunurdu. Kiçik tutumlu flakonların yastı, ortadan bir qədər içəriyə batıqlı oturacağı, silindrik gövdəsi vardır. Orta ölçülü ətir qablarının kürəvi gövdəsi, qısa, gen boğazı, yana qatlanmış ağzının kənarı vardır. Böyük tutumlu ətir qabları, əsasən, boğaz hissələrinin fraqmentləri ilə təmsil olunub. Onların yana qatlanmış ağzı, hündür, dar boruşəkilli boğazı, maili çiyini vardır. Əczaxana və ətir qabları da əsasən şəffaf yaşıl çalarlı şüşədən hazırlanıb. Flakonların böyük əksəriyyəti kosmetik-ətriyyat təyinatına malik idi [3, s. 407].

Bundan əlavə əczaçılıq və kimya laboratoriyalarında istifadə olunan alembik tipli qablar Gəncə və Dəbil şəhərlərində, həmçinin Şabran, Qəbələ, Beyləqan ərazilərində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanıb. Bu cür laboratoriya qablarının VIII əsrin sonlarından etibarən yayılmağa başladığı güman edilir [2, s. 131].

Arxeoloji qazıntılar prosesində xeyli miqdarda kiçik fraqmentlərdən ibarət bədii şüşə nümunələri tapılmışdır. Bir çox hallarda hətta, onların hansı qabın fraqmenti olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir. Buna baxmayaraq həmin fraqmentlər tədqiq olunan dövrün şüşə sənətkarlığına dair işləmə üsullarını, bəzək motivlərini, eləcə də bədii - estetik görüşlərini araşdırmaq baxımından qiymətli mənbə hesab olunur. XI-XIII əsrlərə aid şüşə məmulatlarında isə rəngli saplarla düz və dalğalı şəkildə verilmiş yapma naxışlar, nöqtə və damcı formasında bəzəklər olduqca səciyyəvidir [3, s. 408]. Yapışdırma naxışı olan qablar Qəbələdən və Gəncədən yaxşı məlumdur. Bu naxışlar, adətən qabların boğaz və çiyin hissələrinə tutqunşabalıdı, sarı və firuzəyi rəngli şüşədən hazırlanmış ip formasında yerləşdirilirdi. Bəzən belə bəzəklər ilan şəklində qabın boğazına dolandırılırdı [6, s. 115].

Pəncərə şüşələri şüşə sənətinin maraqlı və diqqətəlayiq bir qrupunu təşkil etməklə, bu sahənin inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Tapıntılar arasında daha çox rəngsiz şüşələrə rast gəlinir. Lakin yaşıl, mavi və sarı çalarlı nümunələr də mövcuddur. Pəncərə şüşəsi fraqmentləri

əsasən bir tipə - dairəvi, disk formasında şüşə tipinə mənsubdur. Onların diametrləri 14-22 sm arasında dəyişir. Diametr fraqmentlərdə şüşənin kənarının qövsünün hesablanması ilə müəyyənləşdirib. Pəncərə şüşələrinin qalınlığı isə 0,5 mm-dən 1,2 mm-ə qədərdir. Yüksək keyfiyyətli nümunələrlə yanaşı tərkibində onun şəffaflığını azaldan qabarcıqlar olan nümunələrə də rast gəlinir. Buna baxmayaraq qabarcıqsız, təmiz və şəffaf şüşədən hazırlanmış nümunələr üstünlük təşkil edir. Bir qayda olaraq onlar qabarıq həndəsi və nəbati naxışlarla bəzədilib. Altıküncü ulduz və ovallarla bəzədilmiş nümunələr daha çox yayılmışdır. Bəzi nüsxələrdə nəbati motivlər həndəsi naxışlarla uzlaşır. Məsələn, mərkəzində altılıçəkli çiçək təsvir edilən nümunədə hər bir ləçək üzərində qabarıq nöqtə yerləşir; çiçəyin ətrafı isə qabarıq ovallar və dalğalı xətlərdən ibarət naxışlarla bəzədilmişdir [3, s. 408].

Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış şüşə məmulatı nümunələrinin kimyəvi-analitik tədqiqi, onların növünü müəyyənləşdirməyə, hazırlanma reseptini və tərkibindəki əsas və köməkçi elementləri, həmçinin bu elementlərin qarşılıqlı nisbətini müəyyən etməyə, bir sözlə, şüşə texnologiyasının xüsusiyyətlərini, məhəlli əlamətlərini izləməyə imkan verir. Bu kontekstdə Şəmkir şəhər yerindən əldə olunmuş orta əsr şüşə nümunələri üzərində AMEA-nın Kimya İnstitutunun əməkdaşı Yusif Yusifov tərəfindən aparılmış atom-absorbsion analizlər xüsusi diqqət çəkir [10, s. 332-334].

Şəmkirdə şüşə məmulatların hazırlanmasında bir sıra texnologiyalardan, o cümlədən sərbəst üfurmə, qəlibə üfurmə, qəlibə tökmə, əriyən şüşə kütləsindən isti ikən çubuğun çəkilməsi və digər üsullardan istifadə olunmuşdur. Bu məmulatların istehsalında ən geniş yayılmış texnika qəlibə üfurmə olmuşdur. Eramızdan əvvəl I əsrdə Sidonda meydana çıxmış bu üsul, ümumilikdə şüşə sənəsinin inkişafı üçün xarakterik sayılır. Üfurmə üsulunun kəşfi nəinki qədim, eləcə də müasir şüşə qablar istehsalının, daha sonra isə pəncərə şüşə istehsalının əsasını təşkil edir [9, s. 197].

Müxtəlif təyinətli şüşə qabların istehsalında daş və saxsı qəliblərdən istifadə olunurdu. Mürəkkəb biçimli qəliblər qabarıq, relyefi bəzəkləri olan qablar istehsal etməyə imkan verirdi.

Qablar formalaşdırıldıqdan sonra onların səthinə estetik görünüş qazandırmaq və məmulatın bədii dəyərini artırmaq məqsədilə müxtəlif soyuq işləmə üsulları - yonma, cızma, cilalama və s. tətbiq olunurdu [3, s. 409].

Nəticə

Azərbaycanın qərb bölgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar orta əsrlərdə bədii şüşə sənətinin yüksək inkişaf etdiyini, şüşə məmulatlarının geniş çeşidə və yüksək keyfiyyətə malik olduğunu sübut edir. Şüşə bəzək əşyaları, məişət qabları və pəncərə şüşələri həm texniki, həm də estetik baxımdan inkişaf etmiş sənətkarlıq ənənələrindən xəbər verir. Tapıntılar yerli xammal bazasına əsaslanan istehsalın mövcudluğunu və bu bölgənin dövrün əsas şüşə sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olduğunu təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı, Elm, 2007. 608 s. + 24 s. illüst.
2. Azərbaycan arxeologiyası orta əsrlər. Altı cildə, VI cild. Bakı, Şərq-Qərb 2008. 632 s.
3. Dostiyev T.M., Bəşirov R.Y., Mirzəyev R.H., Hüseynli N.N. Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. Bakı, Çarşıoğlu, 2013. 516 s.
4. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007. 160 s. + 112 s. (illüst).
5. Əsədov V., Əhmədova G. Kərpiclitəpədə aşkar edilmiş şüşə məmulatları. Dövlət və Din - № 02 (76) 2023. səh 101-109.
6. İsayeva A. Orta əsrlər dövründə Gəncədə bədii şüşə sənəti. AMEA Gəncə Bölməsi Xəbərlər Məcmuəsi İctimai və humanitar elmlər seriyası №1 (11), 2025. səh 113-117.

7. Mehdiyev F. İnşaat təyinatlı şüşə məmulatlarının istehlak xassələrinin tədqiqi və keyfiyyətinin ekspertizası mövzusunda. Magistr dissertasiyası Bakı, 2018.
8. M.M.Altman. Gəncə şəhərinin tarixi oçerki, Tovuz mətbəəsi, 1991. 63 s.
9. Щапова Ю.Л. Очерки истории древнего стеклоделия. Москва, 1983. 200 с.
10. Юсифов Ю. Атомно-абсорбционный и рентгеноспектральный анализы стеклянных изделий средневекового города Шамкир // Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2012. с. 332-334.

УДК 902

*Айтен Ариф кызы Исаева
Гянджинское Отделение НАНА*

ЗАПАДНЫЙ РЕГИОН КАК ОДИН ИЗ ДРЕВНЕЙШИХ ЦЕНТРОВ
ХУДОЖЕСТВЕННОГО СТЕКЛОДЕЛИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: художественное стекло, Гянджа, средние века, археологические раскопки, стеклянные изделия

В статье исследуется процесс развития художественного стекла в западном регионе Азербайджана в средние века. В ходе археологических раскопок в Гяндже, Шамкире, Горанбое и других районах были обнаружены стеклянные сосуды, декоративные предметы и элементы производства, что свидетельствует о высоком уровне развития этого искусства. Показано, что производство стекла осуществлялось с использованием местного сырья, в в разнообразных цветах и формах, а стеклянные изделия использовались как в быту, так и в декоративных целях. С помощью археологических находок и химического анализа были определены особенности стекольной технологии и региональные характеристики. Статья также подчеркивает роль стекольного искусства в социально-культурной жизни средневекового общества.

UDC 902

*Aytan Arif Isaeva
Ganja Branch of ANAS*

THE WESTERN REGION AS ONE OF THE ANCIENT CENTRES OF
ARTISTIC GLASS IN AZERBAIJAN
SUMMARY

Keywords: Glass art, Ganja, Middle Ages, archaeological excavations, glass artifacts

The article examines the development of decorative glass art in the western regions of Azerbaijan during the Middle Ages. Archaeological excavations in Ganja, Shamkir, Goranboy, and other areas have uncovered glass vessels, ornaments, and production fragments, indicating that this art form reached a high level of development. It is shown that glass production was carried out using local raw materials in various colors and shapes, and that glass vessels were used both for everyday life and decorative purposes. Through

archaeological findings and chemical analyses, the characteristics and regional features of glassmaking technology have been identified. The article also emphasizes the role of glass art in the socio-cultural life of the Middle Ages.

Daxil oldu: 03.11.2025 -ci il